

Gabriela Wąs, *Reformacja a władza. Reformy chrześcijaństwa w nurcie reformacji a spory o władzę na Śląsku w XVI i w pierwszym dwudziestoleciu XVII wieku*, Kraków 2017, Księgarnia Akademicka, ss. 406

Autorka omawianego tu opracowania od dłuższego już czasu specjalizuje się w badaniach nad historią wyznaniową Śląska w epoce nowożytnej. Wcześniej opublikowała m.in. książkę poświęconą franciszkanom na Śląsku i Łużycach od XIII po XVI w., monografię Kaspara von Schwenckfelda oraz – zredagowaną wspólnie z Lucyną Harc – pracę zbiorową omawiającą kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie XVIII w.¹ Jest więc doświadczoną badaczką tej problematyki, a obecnie wydana książka, charakteryzująca relacje polityczno-wyznaniowe na Śląsku w XVI i pierwszych dziesięcioleciach XVII w., potwierdza jej kompetencje w tym zakresie.

Recenzowana praca składa się z kilku rozdziałów, a właściwie części, z których każda stanowić mogłaby autonomiczną całość – pierwsze dwie opracowane zostały zresztą na kanwie wcześniejszych publikacji Autorki. Nie jest to jednak zbiór odrębnych studiów, a opracowanie o charakterze zdecydowanie monograficznym, koncentrujące się na bardzo interesującym zagadnieniu relacji pomiędzy śląskimi władzami politycznymi różnych szczebli a reprezentantami najpierw spirytualistycznego (Schwenckfeld i jego zwolnicy), a potem reformowanego (kalwiniści) nurtu śląskiego protestantyzmu. Trzeba pamiętać, iż nowożytne dzieje wyznaniowe Śląska budziły z różnych przyczyn stosunkowo niewielkie zainteresowanie w polskiej historiografii i przez długi czas, także po II wojnie światowej, pozostawały domeną badaczy niemieckich, którzy koncentrowali się głównie na historii śląskiego luteranizmu. Znacznie mniej tak niemieckich, jak i polskich publikacji poświęcono dziejom tamtejszej mniejszości wyznania reformowanego².

¹ G. Wąs, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnołużyckich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000 (Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia, nr 142); eadem, *Kaspar von Schwenckfeld: myśl i działalność do 1534 roku*, Wrocław 2005 (Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia, nr 169); *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku. W 300. rocznicę konwencji w Altranstädt*, red. L. Harc, G. Wąs, Wrocław 2009 (Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia, nr 178).

² W ostatnich latach badania nad śląskim kalwinizmem uległy ożywieniu; zob. *Schlesien und der deutsche Südwesten um 1600. Späthumanismus – reformierte Konfessionalisierung – politische Formierung*, hrsg. J. Bahlcke, A. Ernst, Heidelberg 2012 (Pforzheimer Gespräche zur Sozial-, Wirtschafts- und Stadtgeschichte, Bd. 5); *Die Reformierten in Schlesien. Vom 16. Jahrhundert bis zur Altpreussischen Union von 1817*, hrsg. J. Bahlcke, I. Dingel, Göttingen 2016 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Bd. 106).

Na treść książki składa się krótki *Wstęp*, pięć niejako autonomicznych rozdziałów (części) podzielonych na podrozdziały oraz podsumowujące, a właściwie jedynie streszczające wcześniejsze wywody *Zakończenie*. Rzecz opatrzona została obszerną bibliografią źródeł i opracowań, angielskojęzycznym streszczeniem, a także indeksami: osobowym i geograficzno-etnicznym.

Pierwszy rozdział, zatytułowany „Władza i prawo w myśli Kaspara von Schwenckfelda: od luterańskiej akceptacji nadzoru władzy świeckiej nad Kościołem do spirytualistycznego Kościoła Chrystusowego”, poświęcony został teologicznym i eklezjologicznym koncepcjom Schwenckfelda – najsłynniejszej i najciekawszej niewątpliwie postaci pierwszego okresu reformacji na Śląsku. Podstawą rozważań Autorki, podzielonych tu na sześć podrozdziałów, są przede wszystkim pisma reformatora powstałe po opuszczeniu Śląska, w latach 1530–1534, a więc w okresie, w którym odszedł on już od pierwotnego przekonania o wiodącej roli władzy świeckiej w dziele naprawy form życia religijnego.

Ta zmiana stanowiska jest szczególnie interesująca w przypadku pochodzącego z rodziny szlacheckiej Schwenckfelda, który po zakończeniu edukacji uniwersyteckiej przez kilkanaście lat pełnił ważne funkcje w służbie książąt oleśnickich i brzeskich, a w latach 1523–1529 był zaangażowanym w reformację doradcą do spraw religijnych najbardziej wpływowego ze śląskich władców – Fryderyka II, księcia na Legnicy, Brzegu i Wołowie. Autorka interesująco analizuje proces odchodzenia kompetentnego w sprawach religijnych członka śląskiej elity politycznej od idei powierzenia władzy świeckiej kontroli nad reformacją na rzecz koncepcji spirytualistycznych, które – postulując rozdzielność władzy świeckiej od kościelnej – kwestionowały możliwość skutecznego uporządkowania nie tylko przekonań, ale i stosunków wyznaniowych przy pomocy regulacji prawnych. Trzeba z satysfakcją podkreślić, że poświęcone myśli Schwenckfelda rozważania Autorki uwzględniają bardzo szerokie tło – nie tylko procesy reformacyjne na Śląsku, ale także stosunki wyznaniowe w Rzeszy.

Rozdział drugi, zatytułowany „Kalwinizm jako modernizacja: dążenie do intensyfikacji struktur władzy książęcej. Od luterańskiego *cura religionis* do kalwińskiego *ius circa sacra*”, jest (tak jak i poprzedni) rozwinięciem wcześniejszej publikacji Gabrieli Wąs³. Został poświęcony okolicznościom i skutkom ekspansji kalwinizmu na terenie Śląska, a w szczególności konwersji na wyznanie ewangelicko-reformowane około 1614 r. książąt legnicko-brzeskich z dynastii Piastów – Jana Chrystiana i Jerzego Rudolfa. Autorka obszernie omawia stan badań i prezentuje najważniejsze koncepcje wyjaśniające genezę tej konwersji: dążenie władców terytorialnych do wzmocnienia władzy w wyniku odejścia ze „starego” (w tym wypadku

³ G. Wąs, *Calvinismus und Modernisierung. Eine Fallstudie zur politisch-konfessionellen Entwicklung der schlesischen Fürstentümer Liegnitz und Brieg im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Die Reformierten in Schlesien*, s. 189–204.

luteranckiego) kościoła lub/i dynastyczne związki Piastów śląskich z brandenburskimi Hohenzollernami, którzy w tym samym okresie także podjęli decyzję o porzuceniu luteranizmu na rzecz kalwinizmu.

Obszerne rozważania Autorki wprowadzają do dyskusji na temat przyczyn i okoliczności tych (i innych) konwersji nowe wątki. Jako elementy istotne obok koneksji z Hohenzollernami wskazuje ona bliskie stosunki książąt legnicko-brzeskich z reformowanymi książętami Anhaltu, a przede wszystkim Wittelsbachami z Palatynatu, co szczególnie istotne z uwagi na konflikt polityczny nabrzmiewający w Królestwie Czeskim. Zasadnicze znaczenie przywiązuje też Autorka do transferu idei – szerzenia się na Śląsku na przełomie XVI i XVII w. późnego humanizmu protestanckiego oraz wpływów koncepcji teologicznych Filipa Melanchtona. Idee te, określane jako filipizm i zaciekle zwalczane przez luteranów ortodoksów (gnęzjoluteranie, flacjanie), mogły odegrać ważną rolę w recepcji kalwinizmu wśród śląskich elit, szczególnie w dobrze zwykle wykształconej warstwie urzędniczej.

Gabriela Wąs stoi na stanowisku, iż konwersja książąt śląskich na wyznanie reformowane w przededniu powstania stanów czeskich przeciw Habsburgom miała kilka wzajemnie się uzupełniających przyczyn. Jej celem było przede wszystkim zainicjowanie drugiego „reformowanego” etapu procesu reformacyjnego na Śląsku i wzmocnienie władzy książęcej, co znajduje wyraźne analogie w działaniach innych władców terytorialnych Rzeszy. W rozważaniach tych szczególnie interesujące wydają się – na co być może Autorka zwróciła mniej uwagi – różne możliwości polityczno-ideologicznej instrumentalizacji modernizacyjnego potencjału kalwinizmu. Reformowana teologia polityczna formułowana w drugiej połowie XVI w. przez kontynuatorów Kalwina służyć mogła jako ideologia wzmacniania władzy wykonawczej na Śląsku, ale w tym samym okresie była wykorzystywana jako uzasadnienie obrony praw stanów przeciw uroszczeniom władzy centralnej w Austrii, w Czechach, na Węgrzech i w Rzeczypospolitej.

Trzeci, obszerny rozdział zatytułowano „Program ogólnos Śląskiej reformacji i organizacji Kościoła ewangelickiego z 1613 r.: unia wyznaniowa luteranów i kalwinistów pod protekcją książąt i stanów śląskich. Reformowana irenika na Śląsku”. Podstawą źródłową tych rozważań jest opracowana przez anonimowe grono śląskich ewangelików (zapewne reformowanych) i opublikowana drukiem w znajdującym się pod władzą reformowanych elektorów Palatynatu nadreńskiego mieście Oppenheim suplika postulująca wyznaniowe równouprawnienie śląskich ewangelików reformowanych z luteranami, a nawet organizację wspólnego Kościoła ewangelickiego. Jak wynika z analizy tego dokumentu, autorzy odwoływali się do legalizującego struktury kościelne zwolenników Konfesji augsburskiej listu majestatycznego cesarza Rudolfa II z 1609 r., próbując rozciągnąć tę koncesję na ewangelików reformowanych. Zostali oni tu przedstawieni jako reprezentanci nurtu teologicznego nieodległego od luteranizmu, szczególnie w jego filipistycznej wersji opartej na *Confessio Augustana variata* z 1540 r., a kontynuacja w tym

duchu procesu reformacyjnego miała być zgodna z podstawowymi koncepcjami nie tylko Melanchtona, ale i samego Lutra.

Autorka obszernie omówiła więc polityczny kontekst pisma oraz bardzo interesująco przedstawiła środowisko śląskich filipistów i kryptokalwinistów, którzy w obliczu rosnących w Czechach i na Śląsku politycznych wpływów zwolenników wyznania ewangelicko-reformowanego mogli liczyć na sukces. Zdawali oni sobie jednak sprawę z realiów, tzn. z liczebnej słabości kalwinizmu i ogromnej przewagi często ortodoksyjnych luteranów, dlatego też planując kalwinistyczną odnowę ewangelickich struktur kościelnych na Śląsku, oczekiwali oni wstawiennictwa ze strony politycznych elit – książąt i stanów, gdzie liczyć mogli na poparcie. Przede wszystkim jednak bardzo zrećnie starali się przedstawić swój projekt jako zgodną z ewangelicko-augsburską ortodoksją kontynuację reformacji luteranńskiej.

Autorce nie udało się ustalić nazwisk autorów supliki z 1613 r. Jednak biorąc pod uwagę miejsce druku pisma prawdopodobne wydają się jej przypuszczenia łączące ich ze środowiskiem pochodzących ze Śląska reformowanych teologów w służbie władz Palatynatu i związanych z uniwersytetem w Heidelbergu kontynuatorów koncepcji Zachariasza Ursinusa. W grę wchodzić mogą tu postaci tak wybitne jak Abraham Scultetus, David Pareus czy Joachim Pitiscus. Obok tych ustaleń szczególnie cenne wydają się w tym rozdziale informacje na temat rywalizacji filipistów z gnezjoluteranami na tle wydarzeń politycznych schyłku XVI i początku XVII w., a także rozważania dotyczące reformowanego czy heidelberskiego irenizmu początków XVII stulecia, który w tym ujęciu jawi się jako koncepcja kalwinizacji protestantyzmu pod płaszczykiem idei filipistycznych i irenistycznych.

Rozdział czwarty – „List majestatyczny z 1620 r. – wolność kultu dla wyznawców religii reformowanej na Śląsku: polityka tolerancji czy dążenie do supremacji wyznaniowej?” – poświęcony został kolejnemu etapowi wysiłków podejmowanych na rzecz zainicjowania na Śląsku przemian wyznaniowych w duchu kalwinizmu. Elektor Palatynatu Fryderyk V von Wittelsbach – wybrany 4 listopada 1619 r. na króla czeskiego jako Fryderyk I – na początku 1620 r. dokonywał objazdu krajów koronnych i 27 lutego przyjął na zamku królewskim we Wrocławiu hołd książąt i stanów śląskich. Autorka na podstawie źródeł wrocławskich oraz druków z epoki rekonstruuje jego pobyt na Śląsku i obszernie przedstawia okoliczności polityczne z tym związane. Szczególnie trudnym problemem była kwestia wyznaniowa – przytłaczająca większość mieszkańców Śląska i Wrocławia trwale przywiązana była do wyznania ewangelicko-augsburskiego, a nowy władca podkreślał przynależność do wyznania ewangelicko-reformowanego. Napięcia pomiędzy luteranami a kalwinistami pojawiły się już przy okazji praskiej koronacji i usunięcia z katedry pw. św. Wita pozostałości katolickiego wystroju.

Do podobnych aktów obrazoburstwa we Wrocławiu nie doszło, ale śląscy kalwiniści postanowili wykorzystać pobyt reformowanego władcy dla uzyskania prawnego uznania swego wyznania, a co za tym idzie także pełnej

swobody publicznego kultu. Przedstawili oni władcy stosowną suplikę, która poddana została przez Autorkę analizie dla wykazania zmian w stanowisku tego środowiska wobec podobnych starań podejmowanych w 1613 r. Po przedstawieniu supliki śląskich kalwinistów i przeanalizowaniu jej treści w szerokim kontekście stosunków wyznaniowych w Królestwie Czeskim pomiędzy odwołującymi się do *Confessio Bohemica* z 1574 r. utrakwistami, neoutrakwistami, luteranami, braćmi czeskimi i kalwinistami, Autorka przeszła do analizy wydanego 5 marca 1620 r. na rzecz ewangelików reformowanych listu majestatycznego Fryderyka I.

Ostatni, piąty rozdział, zatytułowany „Kalwinistyczna konfesjonalizacja na Śląsku?”, jest kontynuacją wątku podjętego w rozdziale poprzednim. Na podstawie materiałów zachowanych we Wrocławiu Gabriela Wąs scharakteryzowała krótkie funkcjonowanie powołanego na mocy listu majestatycznego Fryderyka I zboru ewangelicko-reformowanego we Wrocławiu. Licząca tylko 26, ale za to zamożnych, wykształconych i wpływowych osób społeczność reformowana w stolicy Śląska gromadziła się na nabożeństwa w oddanej jej do użytku reprezentacyjnej sali na zamku królewskim. Zbór zatrudnił kaznodzieję, którym został późniejszy minister reformowany w Gdańsku, a w końcu konwertyta na katolicyzm Bartholomäus Nigrinus, i rozpoczął starania o uzyskanie własnego kościoła. Krótki żywot zboru zakończył się 23 grudnia 1620 r. wraz z wyjazdem z Wrocławia Fryderyka I, który schronił się tam po klęsce na Białej Górze. Co ciekawe, najbardziej prominentni członkowie tej społeczności nie tylko nie zostali poddani represjom przez władze habsburskie, ale nawet w następnych latach robili w ich służbie efektywne kariery.

Najciekawsze elementy tego opracowania dotyczą jednak nie tak podkreślanego przez Autorkę pytania o perspektywy kalwinistycznej konfesjonalizacji Śląska (co uznać jednak można za rozważania z gatunku „co by było gdyby...”), ale realnego społecznego oporu, z jakim akcja reformowanych spotykała się w luterzańskim środowisku Wrocławia. Zachowały się bowiem szczegółowe informacje na temat wrogich zachowań „zwykłych ludzi”, którzy przy różnych okazjach dawali wyraz głębokiej niechęci do kalwinistów. Jak słusznie zauważyła Autorka, te animozje wyznaniowe były – obok błędów politycznych i militarnej słabości – jedną z najistotniejszych przyczyn klęski „króla zimowego” i jego ewangelicko-reformowanego środowiska politycznego. Książkę zamyka *Zakończenie*, które – jak to już wyżej zasygnalizowano – ma charakter streszczenia i nie wnosi do ustaleń Autorki niczego nowego.

Podsumowując ocenę pracy Gabrieli Wąs, trzeba na początek stwierdzić, iż jej istotną zaletą jest oparcie analizy na solidnej bazie źródłowej – wykorzystano tu wzajemnie się niekiedy uzupełniające zasoby archiwalne i biblioteczne. Na podkreślenie zasługuje też bardzo dobra orientacja Autorki w literaturze przedmiotu, przede wszystkim niemieckiej, tak dziewiętnastowiecznej i dwudziestowiecznej, jak też w publikacjach z ostatnich lat. Konstrukcja pracy została dobrze przemyślana i zrealizowana, nie licząc

zdarzających się od czasu do czasu – być może trudnych do uniknięcia przy tej konstrukcji – powtórzeń.

Za jedną z zalet pracy uznać też trzeba owo szerokie tło, na którym Autorka ulokował swe analizy i rozważania. Zwolennicy lakonicznej narracji uznać mogą, że omawiane tu zagadnienia potraktowane zostały nawet zbyt obszernie i szczegółowo. Jednak biorąc pod uwagę to, że polska historiografia nie obfituje w prace podejmujące zagadnienia relacji wyznaniowych w Europie Środkowo-Wschodniej, a szczególnie na Śląsku na przełomie XVI i XVII w., można w pełni usprawiedliwić zastosowaną tu formułę „gęstej” narracji. Zdarzają się w niej drobne potknięcia, szczególnie w początkowych partiach książki, ale polegają one głównie na niepoprawnych czy niejasnych sformułowaniach lub błędach stylistycznych i terminologicznych. *Exempli gratia* kilka cytatów: „w 1519 r. odziedziczył po śmierci rodziców wraz z młodszym bratem Hansem majątek rodzinny” (s. 27), „Kraj ten stanowiący był wówczas przez 17 księstw” (s. 320), „Brandenburgowie” – w odniesieniu do śląskich Hohenzollernów (s. 78), „wyznanie bracko-czeskie” (s. 82). Obok tego typu niezręcznych sformułowań znajdujemy też dość dużo – szczególnie w tytułach prac obcojęzycznych – literówek, co zebrane razem pozwala uznać, że książka nie miała szczęścia do redakcji wydawniczej i uważnej korekty.

Powyższe uwagi krytyczne w niewielkim tylko stopniu wpływają na generalną oceną książki. Otrzymaliśmy pracę potrzebną, bo uzupełniającą dotkliwą lukę w polskiej historiografii, podejmującą ważne zagadnienia i napisaną na dobrym poziomie kompetencji warsztatowej i intelektualnej.

Wojciech Kriegseisen

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN
Warszawa